

Bernard OUTTIER

C.N.R.S. Lavau

UN FRAGMENT ARMÉNIEN INÉDIT
DU COMMENTAIRE DES PSAUMES DE JEAN CHRYSOSTOME
(CPG 4413)

Le professeur Marek Starowieyski s'est toujours très activement intéressé aux Pères de l'Orient chrétien – en témoigne son *Dictionnaire des auteurs anciens de l'Orient chrétien*, paru à Warszawa en 1999 – et, en particulier, aux auteurs arméniens, qu'il a contribué à populariser en Pologne par des traductions, notamment.

C'est donc avec joie et déférence que j'ose présenter à l'actif et jeune septuagénaire l'hommage d'un fragment récemment découvert en Arménie.

Le texte se trouve sur deux feuilles de garde pliées en deux au début et à la fin du manuscrit Erevan, Matenadaran 2631, un tétraévangile copié en 1472 à (Y)ankiwneac' vank' par le scribe Zak'arē. Ce monastère, de situation inconnue (M. Thierry, *Répertoire*, n° 1005), se trouvait, d'après une note de l'an 1694 dans le manuscrit Matenadaran 1511, citée par L. Xaç'ikyan, dans le Vayoc' jor. Il n'apparaît, semble-t-il, que grâce aux mémoriaux de ce scribe en 1470 (Matenadaran 7748, tétraévangile), un recueil de 1476, comprenant des écrits de Nersēs le Gracieux – mais pas le *Jésus, Fils unique du Père* traduit par notre jubilaire –, deux tétraévangiles de 1477 (L. Xaç'ikyan, *Mémoriaux des manuscrits arméniens du XVe siècle* [en arménien], n° 525 et 526) enfin.

Aucun de ces autres manuscrits n'a de gardes tirées du même manuscrit que celles du Matenadaran 2631. C'est pourquoi il paraît plausible de supposer que celles-ci ont été rajoutées par le dernier restaurateur, Ter T'at'os, d'après la note du XVIe siècle au f. 264r. Cette personne semble être inconnue par ailleurs.

Le Catalogue signale d'une façon très générale le contenu de ces feuilles: "Commentaire". On verra qu'il s'agit plus précisément d'importants fragments du *Commentaire des Psaumes* de Jean Chrysostome, dont très peu subsiste dans la vieille traduction arménienne (les trois fragments publiés par N. Akinian ne sont pas tous de Jean Chrysostome, mais ceci est une autre histoire). On le sait, l'original grec ne nous est pas intégralement parvenu, mais ici, il est conservé.

Quelques mots sur l'état matériel du manuscrit: il s'agit d'un parchemin blanc copié à l'encre brun clair en *erkat'agir* sur deux colonnes de 26 lignes, de 75 mm de large, avec un intervalle de 17/18mm. Les feuilles mesurent 320 x 235 mm, la marge basse est conservée: 70 mm, la marge haute, rognée: 18 mm, la marge exté-

rieure est de 60 mm. Le corps des lettres est de 4 mm; il y a presque 10 mm entre chaque ligne; on voit les points-piqûres à 40 mm du texte.

L'orthographe est ancienne, seuls les nomina sacra sont abrégés; *և* est toujours écrit par deux graphèmes non liés; les mots ne sont pas séparés; les coupures en fin de ligne sont faites au petit bonheur: *զկարապետութիւն*, f. IIIrb, pour ne citer ici qu'un seul exemple.

Les points de comparaison, manuscrits datés de commentaires, sont, hélas, trop peu nombreux. Je ne pense toutefois pas que l'on doive dater ces fragments après le dixième siècle.

Voici donc maintenant le texte et sa traduction. Je sépare les mots, mais garde la disposition du manuscrit.

IIra

և արեամբ նորա որ ծնա	et par son sang, qui t'a	
ւն զքեզ՝ արդ այսուհետև	engendré; donc désormais	
հատոյ զերախտեացն փո	rends en retour	
խարէնս և փառաւորեա	pour les bienfaits et glorifie	
զա՛ծ որ զայն քեզ շնորհեաց՝	Dieu qui t'a accordé cela	
և յընթեանու զբարխն	et lisant ses biens	
նորա նուաճեա զբարս քո.	maîtrise ton caractère	
բստ ասացելոց բանիցն	selon les paroles dites	
և ասա բարձր առնեմ զքեզ	et dis: " <i>Je t'exalte,</i>	
ա՛ծ իմ և թագաւոր իմ	<i>mon Dieu et mon roi</i> ",	Ps 144, 1a
բազում առաւելութեամբ	avec grande abondance	
երևեցոյ զընտանութի	montre ta familiarité,	
ւն քո. զի և վասն քո ա՛ծ ա	pour que Dieu dise aussi	
սիցէ՝ որպէս վասն արբա	à ton sujet, comme au sujet d'Abra-	
Iva (couture)		
[համու սահակայ և յակ]	ham, d'Isaac et de Ja-	
ովբայն ասէր՝ եթե և եմ	cob il disait: " <i>Moi, je suis</i>	
ա՛ծ արբահամու սահակայ	<i>le Dieu d'Abraham, d'Isaac</i>	
և յակովբայ՝ զի եթե դու	<i>et de Jacob</i> ". Car si toi	Ex 3, 6
ասացես ա՛ծ իմ և թագ	tu dis: " <i>Mon Dieu et mon</i>	
աւոր իմ. և ոչ միայն աս	<i>roi</i> ", et si tu ne dis pas	Ps 144, 1a
ասցես. այդ և զայնպի	seulement, mais encore tu lui	
սի սէր նմա մատուցանի	offres un tel amour,	
ցես. և նա զնոյնն վասն	lui aussi dira la même chose	

քո ասիցէ՞ եթե ահա ծառ
այ իմ եւ ընտանեակ իմ որ
վասն մովսեսին ասէր՝

IIrb

«աւրհնեցից զանուն քո
«յաւիտեանս յաւիտեանից,
Տեսեր զիարդ յայտ առնէ
զհանդերձելոց ժաման
ակացն զկարապետութի
ւն. բայց աւրհնութիւն
աստ ոչ լոկ միայն զբանի
ւքն ասէ՞ այդ որ արդեա
մբքն ասէ լինին՞ քանզի
եւ այսպէս ա՛ծ բարձրան
այ եւ այսպէս աւրհնի՞
զայս եւ յաղաթիցն մա
տուցանել հրամայեալ
եմք ասել. եթե սուրբ ե
զիցի անուն քո. այս ինքն

Ivb

«է՞ զառաւորեցի՞ զար
•Հանապազ աւրհնեցից զ
•Հքեզ եւ գովեցից զանուն
«քո յաւիտեանս յաւիտե
«սից, Միւս եւս մեկնիչն
ասէ՞ եթե հանապազ՞ քան
զի այս իսկ գործ է առաւել
հեզ եւ հանդարտ հոգւոց՞
զինքն յերկրաւոր իրաց
ազատել՞ եւ աւրհնութե
անցն պահակ լինել՞ քան[զի]

IIva

անարդանք են բանաւ
որի մարդոյ՞ եւ որ քան

à ton sujet: "Voici mon
serviteur et mon familier", ce qui
au sujet de Moïse était dit.

«*Je bénirai ton nom*

dans les siècles des siècles».

Ps 144, 1b

Tu as vu comme il manifeste
le prélude
des temps futurs ?

mais il dit ici bénédiction
pas seulement [doublet] celle qui a lieu
en paroles, mais celle en actes,
car

ainsi aussi Dieu est exalté
et ainsi il est béni.

Cela aussi dans l'offrande
des prières il nous a été prescrit
de dire: "*Que soit sanctifié*
ton nom" c'est-à-dire:

Mt 6, 9

Qu'il soit glorifié. "*Chaque*
jour je te bénirai
et je louerai ton nom
pour les siècles des siècles."

Ps 144, 2

L'autre interprète
dit: *Perpétuellement*.

Car c'est bien l'œuvre principale
des âmes douces et tranquilles [doublet]:
se libérer
des choses terrestres
et s'adonner aux bénédictions. Ca[r]

c'est un déshonneur, pour un
homme doué de raison et qui

զամենայն պատուաւ	plus que tout est honorable,	
որն է ն՝ < ա > խատ է՝ քանզ < ր > ա	c'est une honte, car la créature	
բարածս զաւրհնութեան	offre les paroles	
և զգոհութեան բանսն	de bénédiction et d'action	
մատուցանէ՝ յորժամ	de grâces (doublet), alors que	
արարածքս զաւր հանա	les créatures chaque jour	
պազ իւրեանց տ՛ն զփառ	glorifient leur Seigneur.	
• < ան մատուցանեն. քան	Car	
• < րի և երկինք պատմեն	"et les cieux rapportent	
• < զփառս ա՛յ՝ և աւր յաւ	la gloire de Dieu et le jour	
• < ուր բղխէ զբան՝ և զիչեր	au jour produit la parole, et la nuit	
• < զիչերի ցուցանէ զգի	à la nuit montre la	
Ira		
< տութիւն. արեգակն >	science." Le soleil	Ps 18, 2-3
և < լուսի > ն գունագունա < ւ >	et la lune, la troupe	
գունդք աստեղացն՝ և	variée des astres et	
այդոցն ամենայնի յաւ	l'agencement de tous	
րինուածն՝ և որ քան զա	les autres. Et celui qui	
յս ամենայն տոհմիկ և	plus que tous ceux-là est noble,	
ազաան է և պատուաւորն է	libre et honorable (triple),	
զնոյն չառնիցէ. այդ և	ne ferait pas la même chose, mais même	
վարս < զ . > ապականս վարի	mênerait une vie (un adjectif incomplètement lisible)	
ցէ՝ որ հայհոյութիւն	qui attirerait sur son créateur	
յիւր արարիչն ձգիցէ	un blasphème?	
այնպիսին որում թթողու (sic)	Un tel, de quel pardon,	
IIvb		
թեան՝ որում պատաս	de quelle excuse	
խանեաց լինի արժանի՝	est-il digne?	
որ վասն այնր իսկ նեւ զի	Lui qui justement pour ceci a été fait: pour	
հաճոյ լիցի մարդասիր	plaire au Dieu	
ին ա՛յ՝ և վայելեցէ ի	ami-de-l'homme et jouir	
հանդերձեալ արքայու	dans le royaume à venir,	
թեանն՝ և զայնմանէ	et à cela	
բազում զթութեամբ փո	avec beaucoup de cœur	

յթ չառնիցէ՝ այդ յեր
կրաւոր իրս եւ յառժամա
նակեա յորձանս զինքն
բեւերիցէ՝ այդ երանե
լիս այս <ոչ> ա՛յնպէս՝ այդ
ընդ ամենայն բնո՛ւ . . .
Irb toile sur une ligne
սն մ'ատուցանէր ա՛յ՝ բա
նիւք եւ արդեամբք՝ քան
զի եւ բազում եւս իրաւք
պարտապանք եմք նմա՝
նախ ուստի իսկ չեաք զլի
ովին արար՝ եւ այսպիսի
չքեզս արար՝ եւ զկնի առ
նելոյն պահէ՝ եւ զի զաւր
հանապազ զարմանէ՝
եւ զաւզ՝ եւ առանձին
եւ զաննեաք. եւ յայտնովք՝ et en secret et ouvertement

il ne s'appliquerait pas, mais
aux choses terrestres et aux
temporels < tourbillons > s'
attacherait. Mais ce bien-
heureux non ainsi, mais
par toute <sa vie
des louanges>

il offrait à Dieu, en
paroles et en actes.

Car aussi en beaucoup de choses encore
nous lui sommes redevables:
d'abord, d'où vraiment nous n'étions pas
lui-même (nous) a faits, et il nous a faits si
magnifiques et après (nous) avoir faits,
il (nous) conserve; et parce que
chaque jour il a soin,
et de beaucoup et en particulier,

IIIva

թեանց եւ անզգամութե
•<անց մ'ուտ չետուն՝ Զփա
•<ն արքայութեան քո ա
•<նասցեն՝ Զինչ է զփառս
արքայութեան քո ասաս
ցեն՝զաննիւազութիւն՝
զմարդասիրութիւնն.
զխնայելն. զանճառ բն
նութիւնն՝ զանմատոյց
զլոյսն. զանհաս բարեբ
արութիւնն որ ոչն է կա
•<բաւտ ի չխանաց. Եւ զգաւ
•<բութիւնս քո խաւսեցին.
զանմարտն՝ զանրմբոնե

et aux œuvres mauvaises
ils n'ont pas donné entrée.
*"Ils diront la gloire
de ton royaume."* Qu'est:
*Ils diront la gloire de ton
royaume ?* L'absence de besoins,
l'amour-des-hommes,
la sollicitude, l'ineffable
nature, la lumière
inaccessible, l'inconcevable
bienfaisance qui n'a pas be-
soin des autorités. *Et ils
diront ta puissance.*
L'invincible, l'impre-

Ps 144, 11a

Ps 144, 11b

լին՝ իբրև ոչ ե[ւս]՝ նա գով IVra	nable; non qu'il avait besoin	Ps 144, 12
ութեանց եւ արհնութե անց կարատ էր՝ այդ զի ընքեանք (sic) որ արհնենն աւգտեսցին՝ եւ զայդս ու սուսցեն՝ եւ կցորդ արաս ցեն իւրեանց. վասն որոյ •<Եւ ամ մատոյց. «անաչել •<որդոց մարդկան զգար •<ութիւնս զփառս եւ զմեծ •<վայելչութիւն արքայու •<թեան քո. քանզի բազում IIIvb	de louanges et de bénédic- tions, mais pour que eux-mêmes qui bénissent profitent et enseignent les autres et se les asso- cient. C'est pourquoi: aussi il apporte ajoute (doublet): " <i>(Pour que) les fils d'hommes connaissent les puissances, la gloire et la magni- ficence de ta royauté.</i> " Car nombreuses	
են նորա զարութիւնքն բազում են եւ փառքն. բազում են նորա վայել չութիւնքն. բազում են եւ անբաւ՝ եւ զանցանեն զամենայն բանիւք. եւ յաղթահարեն զամենայն միտս՝ այդ զբազում եւ զան բան՝ զայն պիտոյ է որ ու սուցանէ զնա վասն բազ ում՝ անմտաց՝ վասն զի եւ արեգակն պայծառ երևեւ լի լոյս է՝ եւ որք աչաւք ախ տացեալ են շտեմանեն IVrb	sont ses puissances, nombreuse est la gloire, nombreuses sont ses ma- gnificences; elles sont nombreuses et infinies et surpassent toutes paroles et vainquent tous intellects. Mais ce nombreux et infini, il a besoin de celui qui l'enseigne, à cause des nombreux insensés. Puisque même le soleil est une lumière éclatante brillante (doublet), et ceux qui des yeux sont malades ne voient pas	
զլոյս նորա՝ Առնպէս եւ ա՛յ ինամքն եւ դարմանքն պայծառ են քան զամենա յն լուսաւորս՝ այդ որք թե ւրն են խորհրդովքն՝ եւ զ	sa lumière. Semblablement aussi les soins et les remèdes de Dieu (doublet) sont plus éclatants que tous luminaires, mais ceux qui sont corrompus de pensées et	

լսելիս կափուցեալ են բազում դարմանք պիտին նոցա զի բացցին միտք նո ցա՝ եւ պիտոյ է ստէպ ստէպ ի նոցա լսելիս խնչեցու ցանել եւ արկանել վասն վա րդապետութեան սոցուն.	qui ont fermé les ouïes beaucoup de remèdes leur sont nécessaires, pour que leurs intellects s'ouvrent et il faut sans cesse faire résonner dans leurs ouïes et jeter au sujet de l'enseignement de ces choses.	
IIIra եւ վասն զի ասաց եթե զփա ռս արքայութեան քո եւ զմեծվայելչութեան՝ եւ նմա որչափ մարթէր զի տել վասն փառացն ասէ՝ •Հազարութիւն թիւն քո թագա •Հարութիւն յաւիտեանից՝ ոչ միայն այսր ժամանակաց այդ եւ որ գալոցն են անսպ •Հառ եւ անվախճան՝ եւ տ՛րու •Հիւն քո ազգէ մինչեւ յազգ՝	Et puisqu'il a dit: " <i>La gloire de ta royauté et de la magnificence</i> ", et autant qu'il pouvait sa- voir au sujet de la gloire, il dit: " <i>Ton royaume est un royaume d'éternité.</i> " Pas seulement de ces temps-ci, mais aussi de ceux à venir. Inépui- sable et sans fin. " <i>Et ta seigneurie de génération en génération</i> "	Ps 144, 13a Ps 144, 13b
Տեսանես զնորա զանբառ եւ զանվախճան տ՛րութիւ tissu pli IVra եւ ա[մե]	Tu vois sa seigneurie infinie et sans fin (doublet) et à tous les temps elle est étendue, parvenue (doublet). " <i>Fidèle est le Seigneur dans toutes ses paroles et juste dans toutes ses œuvres.</i> "	Ps 144, 14
նայն ժամանակս ձգեալ •Հասեալ է՝ Հաւատարիմ է •տ՛ր յամենայն ի բանս իւր •եւ արդար է յամենայն ի •գործս իւր՝ Ասացեալ զանվախճան տ՛ր ութիւն նորա՝ զանչարժն զհաստատունն՝ ասէ՝ եւ բանից նորա զհաստատու թենէ՝ քանզի հաւատարի մն, այս ինքն է եթե ճչ	Ayant dit sa seigneurie sans fin, immuable, ferme, il dit aussi au sujet de la fermeté de ses paroles. Car <i>fidèle</i> c'est: il est vé	

IIIrb

մարիտ է՝ եւ զոր ասէն ամե րitable. Et ce qu'il dit,
 նա,յն լինի՝ զի զոր արինակ tout advient. Car comme
 թագաւորութիւն նորա ան sa royauté est
 վախճան է եւ երբեք ոչ ան infinie et jamais ne
 կանի. սոյնպէս եւ բանք tombe, de même aussi ses
 նորա հաստատուն են՝ եւ paroles sont fermes et
 երբեք ոչ անկանին՝ եւ jamais ne tombent; et
 հարկ է զործոցն զբանիցն les œuvres doivent suivre
 զկնի երթալ. ապա եթե ա les paroles. Donc si
 սաց ուրեք եւ չեղեւ՝ եւ quelque part il a dit et ce n'est pas advenu,
 ա,յն նորա ճշմարտութեա cela aussi est démonstration
 նն յանդիմանութիւն է՝ de sa vérité.
 եթե վախճան խաւսեցա "Je dirai un terme
 toile եւ et

IVvb

թագաւ *royaume*
 բրեկ եւ խել զնոսա՝ եթե *pour les stupéfier et déraciner. S'ils*
 զղջացին եւ ապաշխարե *regrettent et font pénitence (doublet)*
 սցեն ի վերայ չարեաց ի *au sujet de tous leurs maux,*
 բեանց՝ զղջացայց եւ եւ *je regretterai moi aussi*
 զոր խաւսեցայն չառնել *ce que j'ai dit, pour ne pas leur* Jr 18, 7-8
 նոցա՝ սոյնպէս եւ զբարի *faire. "* De même aussi au sujet des biens:
 ան քաղցր խաւսեցայց նո *"Doucement je leur parlerai,*
 ցա ասէ՝ եւ եթե խոտորես *dit-il, et s'ils s'égarerent*
 ցեն ի չար անդր՝ եւ եւ զիմ *vers le mal, moi aussi*
 •<բանսն զարձուցից՝ նւ սո *je changerai mes paroles. "* Et Jr 18, 9-10
 •<ւրբ է յամենայն ի զործս իւր. *il est saint en toutes ses œuvres."* Ps 144, 1'b

Ces deux feuillets contiennent donc le commentaire du Ps 144, presque depuis le début, versets 1-2, puis la dernière phrase du commentaire du verset 10 jusque vers la fin du verset 13. Quatre feuillets séparaient nos deux feuillets. Puisque le commentaire de ce psaume devait commencer un peu plus haut, en cours de feuillet, il faut supposer que le manuscrit comportait l'ensemble de la traduction du

commentaire des psaumes par saint Jean Chrysostome. Il est bien regrettable que ce texte n'ait pas été recopié au moment du passage de la majuscule à la minuscule.

La traduction est du type ancien, ne s'astreignant pas au mot à mot, rajoutant volontiers un éclaircissement pour son lecteur. Il y a des mots rares, non attestés dans le Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, qui reste notre *Thesaurus* pour la langue arménienne classique: անհրազույթն absence de besoins, ինչեցուցանել faire résonner; դառն pose un problème plus délicat: il signifie: en commun; je le rapprocherais de յոզն en nombre. Parfois le modèle grec a décidément laissé sa trace: բազում՝ traduit πολυς au sens de nombreux, mais aussi quand le grec signifie: grand (in Ps 144, 12), ce qui n'est pas son sens. Il y a des doublets de traduction, un procédé bien connu; aucun des doublets ici rencontrés n'est attesté, à ma connaissance, chez d'autres auteurs. Mais ce champ d'investigation reste largement à explorer. Ici, cela pourrait indiquer que nous avons un traducteur particulier.

Le copiste a eu un moment de fatigue (fin de journée de travail ?), et cela a été le cas sans doute aussi pour le copiste du XXIe siècle (Je remercie les autorités du Maténadaran, qui m'ont facilité, comme toujours, le travail sur manuscrits; j'ai transcrit ces fragments les 28 et 29 septembre 2005). Il faudra donc revoir le texte sur l'original, mais je n'ai pas voulu attendre une nouvelle occasion, ce qui m'aurait privé de l'honneur d'offrir ce texte au cher jubilaire.

NIEPUBLIKOWANY ORMIAŃSKI FRAGMENT *KOMENTARZA DO PSALMÓW*

JANA CHRYSOSTOMA

Streszczenie

Artykuł stanowi pierwsze wydanie ormiańskiego przekładu z języka greckiego komentarza Jana Chryzostoma do Psalmu 144. Tekst ormiański pochodzi z rękopisu, który zachował się jako okładka do XV-wiecznego wydania Ewangelii (Erewan, Matendaran 2631). Na początku autor przedstawia charakterystykę rękopisu oraz podstawowe dane historyczne. Paralelnie do tekstu ormiańskiego zamieszczono tłumaczenie francuskie. Na zakończenie został dołączony krótki komentarz paleograficzny do tekstu.

(streszczenie opr. K. Bardski)